

Л. КУЛИКОВА

ІСТОРИЧНІ УРОКИ Є.В. ТАРЛЕ

*Щоб бути гарним викладачем,
треба любити те, що викладаєш,
і любити тих, кому викладаєш.*

В.О. Ключевський

Інтерес до майбутньої професії, предмета дослідження, наукового пошуку формується і міцнішає завдяки багатьом чинникам. Головним із них у всі часи був і залишається людський, особистісний. Приклад наповнення високим сенсом життя і самовідданої творчості, служіння Вчителя учням — краший вихователь на всі часи. Особливо якщо це надзвичайно яскрава в усіх вимірах, неординарна і талановита особистість, про яку прийнято говорити — «зірка першої величини». Таким був академік зі світовим іменем і блискучий педагог — Євген Вікторович Тарле. Серед вітчизняних істориків він був і залишається, безперечно, однією з найбільш значущих, складних і до кінця не розкритих постатей ХХ століття. Його творче життя, наукова і педагогічна діяльність, особисті досягнення вражають, дивують, захоплюють. Євген Вікторович може слугувати майбутнім історикам і сучасній молоді найяскравішим прикладом для наслідування.

Це був звичайний хлопчик (народився 8 листопада 1875 р. у Києві) із середньої за статками купецької родини, вихований

класичною гімназією в кращих освітніх традиціях. У сучасному світі про таких кажуть: він «зробив себе сам». 1924 року Євгена Тарле запросили читати авторські курси лекцій до французької Сорбонни і College libre des sciences sociales з економічної історії Французької революції. Це була дуже велика честь. Самі французи визнавали, що у галузі економічної історії Наполеона в Є.В. Тарле у Франції не було суперників, та й фахівців з економічної історії Французької революції його рівня зустрічалося надто мало. Тарле писав, що «французи, безумовно, воліли, щоб я був ланкою, яка зв'яже французькі наукові установи (історичні) з російськими в Радянській Росії».

Невтомний дослідник, яскравий публіцист і оратор, блискучий університетський лектор і педагог, він від самого початку свого творчого шляху здобув велику популярність серед російської інтелігенції, переважно студентської молоді.

Усі, хто залишив про Є.В. Тарле свої спогади, визнавали, що то був неперевершений лектор й оратор.

© КУЛИКОВА Лілія Борисівна. Кандидат історичних наук. Доцент Херсонського державного університету. 2005.

А.Л. Димшиць згадував, що за часів свого студентства слухав багато чудових лекторів, але Є. Тарле був незрівнянним оратором. *«Такої стрімкої мови, такої її «кулеметної» швидкості він не чув ні до того, ні опісля. Мовлення Євгена Вікторовича було образним, пластичним, барвистим. Як історик він постійно вдавався до найрізноманітніших порівнянь і зіставлень, примушуючи слухача мандрувати по століттях і країнах.*

Кожна його лекція була актом творчості, він не викладав завчених істин, а творив на наших очах, ніби знову пере-віряючи й уточнюючи раніше продумані факти і характеристики. Щоразу Є. Тарле поставав перед нами як художник, який відтворює з фактів історії живі та яскраві картини й образи. На запитання студентів відповідав стисло і чітко. Розмовляти з Євгеном Вікторовичем було справжньою насолодою. З'ясувалося, що він був глибоким знавцем історії літератури, надзвичайно тонко сприймав літературу як мистецтво (ось у чому таївся «секрет» найгострішої літературності його лекцій, художності їх форм)» [1, 272–273].

Його рецензії на твори прозаїків і драматургів, опубліковані в різних періодичних виданнях як до революції, так і в роки радянської влади, свідчать про вивершений художній смак ученого, його непересічний хист критика. Є.В. Тарле справедливо вважали літературознавцем-професіоналом. З величезною любов'ю він ставився до творінь класиків: О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, Л.М. Толстого, Ф.М. Достоєвського, В. Шекспіра, А. Стендаля, В. Гюго та багатьох інших. Він настільки добре знав їхні твори, що міг цілими сторінками цитувати напам'ять [2, 96–97].

Як, завдяки чому і кому досяг Є.В. Тарле таких висот у пізнанні? Як він зміг так блискуче розвинути своє мислення, мовлення, пам'ять? Де знайти відповідь, що може

слугувати практичним керівництвом до дії для кожного учня, майбутнього історика і вчителя?

Для цього звернемося до спогадів Є.В. Тарле про його дитинство і роки навчання в Херсонській гімназії. Родина і гімназія створили майбутнього вченого. *«Роки ці були гарними роками, і про любе затишне містечко у мене залишилися якнайкращі спогади, та й про гімназію також. І. Волянський, котрий читав у нас історію, і чех Індра, улюбленець усього закладу, ім'я якого як людини, що прищепила мені любов до Чехії, є в обох моїх дипломах доктора історичних наук, отриманих мною в 1947 і 1949 рр. від університетів у Празі і Брно, — і Кустовський — директор і чудовий фахівець у галузі стародавніх літератур, і низка інших викладачів залишили по собі гарну пам'ять. А хіба мало радощів давали дві прекрасні бібліотеки... Любов до історії прищепили і стали життєвими кумирами Маколей, Костомаров, Соловійов, Лучицький. А ось Сергій Михайлович Соловійов поступово стає моїм життєвим ідеалом, і йому я вірив сліпо, як тільки дається смертним вірити у 4, 5 і навіть 6 класах, куди ще немає доступу пізнішому скептицизму. Я жадібно читав усе, що стосується біографії Соловійова, і мені геть усе здавалося в ньому неzapе-речно прекрасним» [3, 131].*

Із вдячністю згадує Є.В. Тарле і свою родину, в якій панував дух знань і високої культури. Саме сім'я сформувала у нього інтерес до вивчення іноземних мов. Уже будучи викладачем, Євген Вікторович ставився до цього надзвичайно серйозно. Де б він не бував, завжди знав, що діється у світі. Основним джерелом такої обізнаності було володіння іноземними мовами. Він досконало знав французьку, вільно спілкувався німецькою, англійською та італійською, читав і розумів розмовне мовлення майже всіх народів Європи. Свої успіхи у вивченні

романо-германських мов Євген Вікторович звичайно пов'язував із гарним знанням латини, що дало йому змогу колись самостійно перекласти російською «Утопію» Томаса Мора. Якщо при ньому хтось заперечував педагогічне значення «мертвої мови», він гнівався і закликав на допомогу авторитет такого блискучого знавця латини, яким був А.М. Крилов, котрий у молоді роки переклав «Начала» Ньютона [1, 323].

Тут ми бачимо повний збіг науково-педагогічних поглядів Є.В. Тарле з цього питання з міркуваннями таких фахівців, як Ф.Ф. Зелінський, В.В. Розанов, М.І. Кареев, П.М. Милуков, С.Н. Волконський та ін. Життя незаперечно довело, що вони мали рацію. Усі європейські гімназії та ліцеї, які пішли саме цим шляхом, досягли чудових результатів. На жаль, багаторічний досвід викладацької роботи Євгена Вікторовича не був використаний і розвинутий у нашій країні.

Знання стародавніх і сучасних європейських мов для історика в усі часи є альфою та омегою його успішної наукової і викладацької діяльності. Г.А. Некрасов зазначав, що Є.В. Тарле був неперевершеним керівником семінарських занять. Його семінари, які вирізнялися високим рівнем і строгою науковістю, потребували підготовленої аудиторії — студентів, котрі володіють кількома іноземними мовами, прагнуть до пізнання нових пластів історичних матеріалів і неопублікованих архівних джерел [1, 308]. Та й сам Євген Вікторович не був би тим, ким він став, якби не системна копітка праця у бібліотеках й архівах, передовсім європейських. У передмові до «Континентальної блокади» він писав: *«Мені довелося працювати в Національних архівах департаментів Рони, Нижньої Сени, в архіві Ліонської торгівельної палати, в лондонському, гаазькому державних архівах, у Staatsarchiv'e Гамбурга, в рукопис-*

ному відділі Гаазької Королівської бібліотеки» [1, 289].

Крім вільного володіння європейськими мовами, всіх вражала його висока культура і всебічна освіченість.

Г.Н. Серебрякова писала, що зустрічі з Є.В. Тарле були для неї святом, душевним і розумовим фільтром. *«Його приголомшлива ерудиція, чудове внутрішнє і зовнішнє виховання змушували підтягуватися, перевіряти свій власний розумовий багаж і цілі. Важко перелічити всі цінності пізнання, які давав Євген Вікторович, сам того не підозрюючи, розмірковуванням уголос, поведінкою, порадами й увагою до роботи іншого»* [1, 299].

Є.В. Тарле вітав введення до програми історичних факультетів курсів російської та зарубіжної літератури [1, 303]. У колі вчених і студентів він сам вважався неперевершеним знавцем російської та світової літератури. М.Б. Рабінович, один із його учнів, зазначав, що «мова творів Є.В. Тарле заслуговує на спеціальне вивчення» [1, 290], так само, як заслуговують на всебічне дослідження та осмислення все його життя і діяльність. Важливо зберегти для нащадків живий образ блискучого лектора, тонкого дослідника, педагога і наставника молодого покоління. Сучасники наголошували, що саме останній аспект діяльності Є.В. Тарле ще слабо висвітлений у літературі про нього.

Вважаємо, що нині ставлення до особистості, наукової і педагогічної спадщини Є.В. Тарле слід переглянути — науково коректно і делікатно. По-перше, він був автором понад 650 наукових праць, відомих у всій Європі. Його наукові твори перекладалися і видавалися у багатьох країнах. Індекс цитування робіт Є.В. Тарле за кордоном і нині залишається настільки високим, що будь-який сучасний історик може тільки позаздрити. Євген Вікторович писав про історію Франції, Німеччини, Італії,

Росії, Англії, Туреччини, Угорщини, Польщі, Ірландії, Швеції та інших країн. По-друге, наукова глибина його досліджень відразу ж була гідно оцінена за кордоном, передусім французькими вченими.

Проаналізувавши стан розвитку радянської системи викладання історії, Марк Ферро (відомий у сучасній Європі професор історії) дійшов висновку, що партійний контроль «за всією історією» спочатку встановлювався поволі, нашттовхуючись на труднощі, оскільки історією і її викладанням займалися справжні професіонали — Є.В. Тарле, Платонов — учені-немарксистки, однак цей контроль поступово ускладнювався, заявляючи дедалі більше претензій до вчених і педагогів. *«Власне, завдання гарного викладання зводилося до того, щоб формувати переконання у неминучій загибелі капіталізму, в тому, що радянський народ іде попереду всіх народів і подвиги його не мають рівних в історії. Крім того, потрібно було постійно говорити про війну і військові проблеми, щоб підігрівати радянський патріотизм. Результатом усього цього стала певна двоякість викладання історії дітям. З одного боку, все, що стосується історії партії, будівників соціалізму, міняється постійно, дуже часто і тим частіше, чим ближче до сучасності. З другого боку, вся інша історія, яку прагнуть втиснути у схему партійності відповідними модифікаціями, але цикл змін здійснюється у ній набагато повільніше»* [4, 305].

З великим розумінням безвихідності наукового становища Є.В. Тарле у той період Марк Ферро намагається пояснити причини змін у його поведінці і наукових поглядах. Нашестя Наполеона в 1812 р. традиційно подається як триумф російського патріотизму. В радянській історіографії: у Покровського, Тарле та інших — навпаки, ця військова кампанія нічого спільного не має з народним духом і виглядає як се-

рія помилок і поглядів, які поступово перетворюються на геніальну тактику. Народ не брав участі у боях, селяни повставали лише тоді, коли французи вирізали у них гусаків і курей, не заплативши за це грошей. Війни прагло російське дворянство, що займалося торгівлею, — для встановлення в Росії капіталізму за англійським зразком. У 1936 р. відбувається різка зміна поглядів, оскільки треба було підняти радянський патріотизм. Не пояснюючи причин, Тарле відмовляється від власних ідей і починає прославляти героїзм росіян, геній Кутузова. Але в особистому листі до З. Григор'єва — автора книги про Суворова — Є.В. Тарле дає Кутузову характеристику аж ніяк не генія. Він просить З. Григор'єва не порівнювати Кутузова з Суворовим і в жодному разі не ставити між ними знак рівності. *«Ви захопилися бажанням звеличити Кутузова і приписати йому те, чого не було і бути не могло під Бородіном. Якби Кутузов надумався діяти там, як Суворов, то від російської армії залишився б уже через три години один спогад! І Суворов під Бородіном не діяв би, як під Ізмаїлом! Кутузов — чудовий полководець, але він не Суворов і не Бонапарт. Він розумний, обережний генерал, що зумів зіграти величезну моральну роль народного вождя у найважчий момент російської історії. І цього більш ніж достатньо для його слави. Рівняти його із Суворовим або Наполеоном — означає лише без потреби принижувати його, викликаючи ґрунтовні і рішучі заперечення всіх обізнаних читачів. Ви написали цікаву популярну книжку, і прикро, якщо Ви її зіпсуєте, залишаючись із глибоко хибним переконанням щодо Кутузова, як Суворова номер 2. Не те абсолютно. Жодних фактичних або логічних чи будь-яких інших підстав для подібного порівняння немає і бути не може. І вдача не та, і прийоми не ті, і психіка не та, і фізика не та, та й обставини не ті. Це*

найважливіше, важливіше навіть і того, що за своїми стратегічними і тактичними обдаруваннями, просто за розмірами цих обдарувань Кутузов не рівний Суворову і тим паче не рівний Наполеону. Повторюю, для його слави зовсім не потрібно доводити і проводити ці неможливі порівняння» [1, 241].

Наведена цитата повністю підтверджує думку доктора історичних наук В.Г. Сироткіна, провідного російського історика Франції, який багато років працював там, знавця робіт Є.В. Тарле. Він писав, що вченого «зламали». У приватному листі Тарле виявив щирість і небезпечну свободу у висловлюваннях. А в офіційній біографії, монографії Є.І. Чапкевича «Євгеній Вікторович Тарле», знаходимо цьому переконливий доказ. «Аналіз творчості Тарле другої половини 30-х років дає змогу стверджувати, що до цього часу повністю завершився процес його ідейної перебудови і відбувся остаточний перехід історика на позиції марксистської ідеології» [2, 91], тоді як західні історики, порівнявши його публікації періоду Першої світової війни і передодня Великої Вітчизняної, висунули свою тезу про те, що в умовах радянської дійсності він «деградував як учений — тонкий дослідник документів, перетворившись на пересічного політика» [2, 93].

Усе це доводить актуальність перегляду ставлення до праць і поглядів Є.В. Тарле, необхідність показу «справжнього, достеменного» вченого-історика і заповнення серйозної прогалини в аналізі його педагогічних поглядів та викладацької діяльності. Як педагог-учений, методист, автор підручників, науково-популярної літератури для юнацтва і студентів, як викладач із півстолітнім досвідом роботи Є.В. Тарле в нашій країні, на своїй Батьківщині, широкій педагогічній громадськості практично не відомий. Спеціальних робіт з вивчення його педагогічної спадщини немає. Тим часом

відомо, що проблема змісту, якості і рівня історичної освіти дуже серйозно непокоїла (і він цим спеціально займався) Євгена Вікторовича ще з початку століття. В 1901 р. він пише офіційного листа П.С. Ванновському, який з березня 1901-го по квітень 1902-го був міністром народної освіти. Тарле повідомляє, що під час поїздок до Німеччини, Франції, Англії упродовж 1898—1899 років він вивчав систему викладання історико-філологічних дисциплін у західних університетах і визнає, що вітчизняна система «непорівнювано нижча від західноєвропейської». Є. Тарле наголошує на необхідності внесення серйозних змін і перебудови всієї системи, насамперед змісту та якості освіти: «Історико-філологічний факультет, що головним чином поповнює кадри працівників середньої школи, на глибоке переконання моє, не виконує цієї важливої державної місії своєї так, як було би бажано: дуже часто він випускає осіб або малообізнаних, поверхових, або сухих й однобічних педантів і, крім того, вони майже завжди не мають і віддаленого уявлення про майбутню діяльність, яка має стосуватися не тільки освіти, а й виховання дітей, не тільки інтелектуального, а й морального їх розвитку» [1, 178]. У листі до міністра Євген Вікторович також повідомляє про те, що давно займається «порівняльним вивченням постановки вищої історико-філологічної освіти у нас і за кордоном, готує доповідну записку про бажані перетворення і просить дозволити йому з цією ж метою ще раз відвідати французькі університети, а з німецьких — Страсбурзький. Тарле просив міністра про етичну підтримку його, рядового працівника, у зборі матеріалів для великої справи перетворення російської вищої школи» [1, 178].

Усе своє наукове життя вчений писав, розробляв нові авторські курси, дисципліни, готував лекції, підручники і спеціальні

монографії, а також рецензував практично всі тогочасні зарубіжні та вітчизняні підручники з історії. Чимало його лекційних курсів унікальні, і досьгодні не мають аналогів. Так, «Нарис розвитку філософії історії» був складений за його лекціями і виданий літографічним способом у 1908 р. за стенограмою курсу, прочитаного студентам Психоневрологічного інституту у Петербурзі. На відміну від більшості праць Є.В. Тарле, це не конкретне історичне дослідження, а аналіз методологічних засад розуміння історичного процесу, що розглядається в динаміці. *«Яскравість і краса лекцій та книг Є.В. Тарле досягалися не шляхом залучення цікавих матеріалів, штучно приклеєних до предмета викладу, або таких, що мало сприяють осягненню теми. Цікаві матеріали, захоплюючі сюжети і влучні вислови історичних діячів майстерно впліталися ним у тканину розповіді, щоб зробити більш доказовими і легшими для запам'ятовування основні думки»* [1, 283–284].

Велику увагу приділяв учений створенню нових підручників з історії для вищої школи. Наприкінці 30-х років він спільно з іншими істориками брав участь у підготовці підручника «Нова історія» для історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів, який вийшов упродовж 1939–1940 років у двох томах. Євген Вікторович надавав великого освітнього і виховного значення пропаганді історичних знань шляхом публікації художніх творів на історичні теми для дорослих і дітей [2, 95].

Праці Є.В. Тарле були суттю і змістом його життя, його «родиною і дітьми». «Надсилаю Вам мою дочку, яка тільки «відділилася» від мене, «Экономическую жизнь Италии при Наполеоне» (з листа до А.К. Джівелегова від 25 грудня 1915 р.). Він вивчав, рецензував і популяризував усе нове, цікаве і важливе з навчальної та наукової

літератури із всесвітньої історії. Засмучувався і щиро переймався тим, що «наша історична література ще дуже бідна працями із загальної історії». Євген Вікторович вважав, що до змісту підручників, аналізу, концептуальних теоретичних положень і висновків треба висувати найсерйозніші вимоги. В одній зі своїх рецензій Є. Тарле з повною підтримкою і солідарністю говорить про вибраний авторами принцип висвітлення історії. *«Принцип цей полягає у тому, щоб дати внутрішню культурну історію людства, висунути на перший план ті факти, які, за висловом Вольтера, «торкаються звичаїв і духу нації», опустивши дрібні, другорядні подробиці, описи і переліки битв, найменування перемир'їв тощо. Всі ці подробиці, що мають значення матеріалу і, безперечно, важливі для вчених фахівців, абсолютно недоречні в загальних курсах, оскільки не тільки нічого не з'ясовують, а й навіть затуляють загальне тло картини. З російських учених більше від інших дотримується цього принципу професор М.І. Кареев, і три томи його «Истории новых веков» слугують кращим доказом того, що принцип цей не тільки може бути застосований, а й використання його надзвичайно корисне. Перший том «Всеобщей истории» Лависса і Рамбо підтверджує те саме. Перед нами ціла низка характеристик окремих епох, окремих особистостей, різноманітних культурних течій. Увага читача ніде не відволікається батальною і дипломатичною історією. Він ніде не бачить чорнової роботи дослідника і лише засвоює його висновки»* [1].

Рецензія ця була опублікована в 1897 р., коли Є.В. Тарле міг вільно і відкрито висловлювати свої наукові погляди. Безперечно, він був одностороннім не тільки опального у майбутньому М. Кареева, а й редколегії відомого журналу «Аннали». До революції Є.В. Тарле плідно співпрацював

з «*Annales de l'institut international de sociologie*», доповіді та статті, надруковані там, вважав надзвичайно цікавими. Всіма можливими засобами і силою свого переконання він відстоював наукові принципи і позиції, популяризував діяльність «*Анналів*» у Росії, запрошував до співпраці багатьох істориків.

Розмірковуючи про те, яке ж місце сьогодні посідає у вітчизняній науці вчений і педагог Євген Вікторович Тарле, мимоволі спадає на думку фрагмент із його листа до дружини Ф.М. Достоевського від 26 квітня 1911 р. Він передає їй зміст дискусії, що точилася серед відомих російських професорів-істориків про роль, місце і значення їхніх наукових праць, перекладів іноземними мовами для вивчення і розповсюдження за кордоном; порівнювалися рівень і якість праць вітчизняних учених з працями іноземних колег. Є.В. Тарле, який потрапив на таку дискусію, особливо приголомшив висновок одного професора, котрий порекомендував усім присутнім пригадати слова Порфирія Петровича з

відомого роману Ф. Достоевського: «*Станьте сонцем — вас і побачать! Сонцю треба бути передовсім — сонцем!*».

Відзначаючи 130-річчя від дня народження нашого видатного співвітчизника, ці слова цілком можна віднести до Євгена Вікторовича Тарле — як особистості, педагога, вченого.

Енциклопедичність його знань, титанічна працездатність, неперевершений досі серед істориків блиск інтелекту, ерудиції і загальної культури можуть і повинні бути наснажуючим зразком. Більшість творів Є.В. Тарле не втратила своєї наукової цінності, і сьогодні їх вивчають як класичні.

1. Из литературного наследия академика Е.В. Тарле. — М.: Наука, 1981.
2. Чапкевич Е.И. Евгений Викторович Тарле. — М.: Наука, 1977.
3. Тарле Е.В. Воспоминания об учебе в Херсонской гимназии // Укр. іст. журн. — 1957. — №1. — С. 131.
4. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Пер. с франц. — М.: Вышш. шк., 1992.